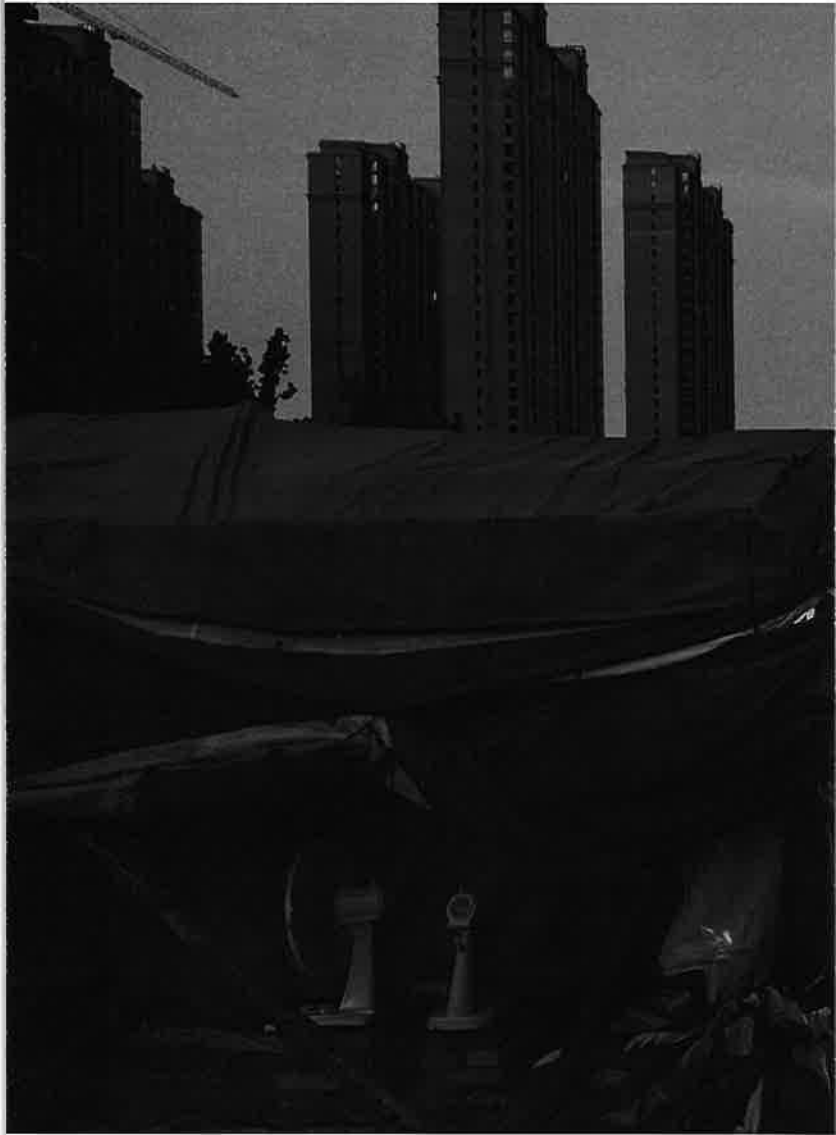

03

DE STRIJD TEGEN
SOCIALE ONGELIJKHEID

Afb. 30, Een arbeider die aan het dineren is op de werf van een residentieel complex, Hefei, China (08.02.2012)

7

PIKETTY'S
ONGELIJKHEIDS-
STUDIE

Sinds de verschijning van het boek *Kapitaal in de 21e eeuw* van de Franse econoom Thomas Piketty krijgt sociale ongelijkheid meer aandacht dan ooit. Zowel vooraanstaande onderzoekers als wereldleiders leggen de nadruk op het belang van dit probleem. Zo zei de gerenommeerde Israëlische professor in geschiedenis en de auteur van de internationale bestseller *Sapiens: A Brief History of Humankind*, Yuval Noah Harari: 'The 21st Century will be the most unequal period in human history' (BBC, The Super-Rich and Us. Episode 2, 2015). President van de Verenigde Staten Barack Obama zei tijdens de toespraak over economische mobiliteit en *the Affordable Care Act* die hij op 4 december 2013 gaf, dat ongelijkheid 'the defining challenge of our time' is (Federal News Service, 2013). In de VS, een van 's werelds meest ongelijke landen, bedreigt ongelijkheid immers de waarden van *The American Dream*, die gesteund zijn op het geloof dat als je hard werkt je de mogelijkheid hebt om hogerop te geraken haalt Obama in deze toespraak ook aan.

Men kan dus terecht stellen dat *Kapitaal in de 21e eeuw* uitgegroeid is tot een zeer belangrijk boek. Het is een boek dat wereldwijd enorm onder de aandacht is gekomen. De Franse econoom heeft ermee een van de grootste, zoniet het grootste probleem, waar onze samenleving tegenop kijkt onder de aandacht gebracht. Zowel links en rechts als rijk en arm zijn ervan overtuigd dat de wereld gelijk zou moeten zijn dan dat hij nu is. Piketty begint zijn boek niet voor niets met artikel 1 van de *Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger* uit 1789: 'Sociale verschillen kunnen alleen door algemeen belang worden rechtvaardigd.' (Piketty

2014, 1). Hij geeft hiermee meteen duidelijk aan dat hij deze kwestie vanuit een objectief wetenschappelijk kader wil benaderen en het boek niet bedoeld is als een links manifest, zoals sommige critici erg kort door de bocht aanhalen.

Piketty start met het uitleggen van inkomen en kapitaal, om dan, na de duiding en het verstrekken van het nodige inzicht in deze twee begrippen, te duiken in de berg data waar *Kapitaal in de 21e eeuw* op steunt. Deze is voortgekomen uit meer dan tien jaar onderzoek door Piketty en een handvol andere economen en laat Piketty toe om de evolutie van ongelijkheid te schetsen sinds het begin van de industriële revolutie. In de 18de en 19de eeuw waren westerse Europese samenlevingen heel erg ongelijk. Private rijkdom verkleinde het nationaal inkomen aanzienlijk en was geconcentreerd in de handen van rijke families die zich aan de top van een relatief rigide klassenstructuur bevonden. (Idem).

Deze trend zette zich voort zelfs wanneer de industrialisering langzaamaan bijdroeg tot stijgende lonen voor arbeiders. Enkel de chaos van de Eerste en Tweede Wereldoorlog en de Grote Depressie verstoorden dit patroon. Hoge belastingen, inflatie, faillissementen, en de groei van de zich uitspreidende welvaartsstaten zorgden ervoor dat rijkdom drastisch slonk, en leidde een periode in waarin zowel inkomen als rijkdom verdeeld werden op een relatief egalitaire manier. Maar de schokken van de vroege 20ste eeuw zijn weggevaagd en rijkdom is zich nu aan het herbevestigen. Piketty stelt vast dat het belang van rijkdom in moderne economieën dezelfde niveaus benadert

van voor de Eerst Wereldoorlog en dat de concentratie van rijkdom in de handen van een steeds kleinere groep mensen geen anomalie of een recente ontwikkeling is. (Idem).

Maar naast deze onthutsende vaststelling, leer je ook wat de verschillende krachten zijn van micro- tot macroniveau achter de groei van sociale ongelijkheid. Uit de uitgebreide studie van historische data leidt Piketty een grote theorie af over kapitaal en ongelijkheid. Hij ontwikkelde de algemene regel dat rijkdom sneller groeit dan economische opbrengsten en verwerkt dit concept in de uitdrukking $r > g$ ('r' betekent hier *the rate of return to wealth* en 'g' *the economic growth rate*). Als de andere factoren gelijk blijven, zal snellere economische groei het belang van rijkdom in een maatschappij verminderen, terwijl tragere economische groei het belang ervan dan weer zal doen toenemen (en demografische veranderingen die de globale groei doen vertragen zullen kapitaal dominantier maken). Maar er zijn geen natuurlijke krachten die tegen de gestage concentratie van rijkdom ingaan. Enkel op een explosie van snelle groei (door technologische vooruitgang of een stijging van de populatie) of overheidsop treden kan gerekend worden om te voorkomen dat economiën terugkeren naar het 'patrimoniële kapitalisme' dat Karl Marx zorgen baarde. Piketty eindigt het boek door aan te raden dat overheden dringend moeten optreden, door het instellen van een globale belasting op rijkdom, om te voorkomen dat de rijzende ongelijkheid op termijn bijdraagt aan economische of politieke instabiliteit. (Idem).

Naast veel kritiek, heeft het boek vooral veel

Afscheid van **FABIOLA**, de vijfde koningin der Belgen | Alleen op de wereld: 1 miljoen Belgen voelen zich **EENZAAM**

Knack

56% HEEFT BEGRIP VOOR DE HUIDIGE STAKINGEN	80% ZEGT GETROFFEN TE WORDEN DOOR DE BESPARINGEN	58% VINDT DAT DE INKOMENS- ONGELIJKHEID IS TOEGENOMEN	85% VINDT DAT DE REGERING DE ONGELIJKHEID MOET AANPAKKEN
---	--	--	--

Knack
ENQUÊTE

ONGELIJKHEID IN BELGIË

(en wat de regering eraan zou kunnen doen)

78% VINDT DAT DE BESPARINGEN NIET EERLIJK VERDEELD ZIJN	85% IS VOOR EEN BELASTING OP VERMOGENS BOVEN 1 MILJOEN	75% IS VOOR HOGERE BTW OP ONGEZONDE EN VERVUILENDE PRODUCTEN
---	--	--

**MAN VAN
HET JAAR**
**Thomas
Piketty**
ECONOOM EN AUTEUR
VAN 'KAPITAAL
IN DE 21^E EEUW'

Afb. 31, Knack, Knack cover 10.12.2014 (2014)

lof gekregen. Zeker is dat Piketty het ongelijkheidsprobleem mondiaal op de agenda heeft gebracht. Wereldwijd wordt er nu over deze kwestie gedebatteerd. Sommigen zoals de MIT-doctorandus Matthew Rognli nuanceerden enkele van Piketty's stellingen, waar anderen het boek voor politieke doeleinden aanhaalden en het bijvoorbeeld niet eens waren met Piketty's beleidsaanbevelingen. Desalniettemin waren de sceptici zo goed als unaniem positief over de wetenschappelijke bijdrage die het boek leverde, met name de data die Piketty en zijn team verzamelde en het analysewerk dat ze hebben voortgebracht.

Door het bestuderen van de financiële wereld in het vorige hoofdstuk werd mij als snel duidelijk dat deze sector en het probleem van de groeiende sociale ongelijkheid hand in hand gaan. Dit blijkt ook uit de BBC-documentairereeks *The Super-Rich and Us* waarin Jacques Peretti onderzoekt hoe de huidige mate van ongelijkheid is kunnen ontstaan en wat de gevolgen ervan zijn. De documentairereeks focust vooral op Groot-Brittannië. De eerste aflevering vat aan met de stelling dat vijftientig mensen nu dezelfde rijkdom bezitten als de helft van de wereldpopulatie en dat geld nooit eerder zo gepolariseerd was. In deze eerste aflevering van de documentairereeks komen enkele sleutelfiguren in het debat rond sociale ongelijkheid aan bod. Enkele van deze interviews zal ik in wat volgt kort bespreken. Centraal in de documentaire staat het feit dat het door Raegan en Thatcher gepromootte *trickle down*, het idee dat rijkdom van de superrijken zou afdruppelen op de rest, in realiteit eerder omgekeerd, dus *trickle up*, heeft gewerkt. Hetgeen ook door een

horde vooraanstaande economen, die deze kwestie hebben onderzocht, aangehaald wordt. Het resultaat hiervan is een enorme ongelijkheid in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten. Bij het invoeren van *trickle down* was men blijkbaar al op de hoogte dat dit het gevolg van deze beleidsvoering zou zijn, maar volgens Margaret Thatcher in haar eerste tv-interview als eerste minister aan interviewer Brian Walden was dit geen slechte zaak. Zo vraagt Walden in dit interview of de prijs voor het economische herstel en de welvaart grotere ongelijkheid in Groot-Britannië is, waarop Thatcher antwoordt: 'You will get a more thriving society, when people can rise to the limit of their talents and out of the wealth they create, we should all be better off.' Dus vraagt Walden of Thatcher suggereert dat een ongelijkere samenleving in feite beter is voor de welvaart van de Britten, waarop Thatcher riposteerde: 'A more opportunity society which enables the able to earn more.' Dat betekent toch meer ongelijkheid vraagt Walden? 'Yes indeed, if opportunity and talent is unequally distributed than allowing people to exercise that talent and opportunity means more inequality, but it means you drag up the poor people because they are the resources to do so. No one would remember the good Samaritan if he only had good intentions, he had money as well.' (Weekend World, January 6th 1980) (BBC, The Super-Rich and Us. Episode 1, 2015). Ondanks dat de geschiedenis uitwijst dat deze redenering volledig achterhaald en gewoonweg onjuist is, wordt haar visie nu nog steeds door sommigen met ijver uitgedragen. Zo werd haar visie en haar befaamde uitspraak

over de goede samaritaan ons zelfs tijdens onze lessen management, in het laatste jaar architectuur in het eerste semester van het academiejaar 2015-2016, nog ingedramd.

Thatcherism heeft van Groot-Brittannië een belastingsparadijs gemaakt met meer miljardairs per capita dan eender welk land dan ook. De superrijken maakten natuurlijk massaal gebruik van de fiscale voordelen in Groot-Brittannië en slechts een klein deel van hen betaalde belastingen door hun domicilie niet in Groot-Brittannië te hebben. Naast de vele andere gevolgen van dit beleid is deze natie van een natie van bezitters van vastgoed naar een van huurders gegaan. Zo trekt Peretti naar Arthur B. Laffer, de radicale econoom die adviseur was voor republikeinse presidentskandidaat Ronald Raegan. Laffer geloofde dat bedrijven, niet de overheid, zouden moeten vertrouwd worden om welvaart te creëren en om dit te doen zouden de rijken bevrijd moeten worden van de last die belastingen vormden voor hen. Een visie die hij in het interview nog steeds vurig uitdraagt: 'Rich people are different then most people. The rich is the one group of people where when you lower tax rates you will get more revenues. And every time we have raised those tax rates on the rich they have paid less.' Laffer ging nog verder. Hij zei dat, als je rijken belast, dat je dan de hele gemeenschap armer zou maken: 'If you tax rich people and you give the money to poor people, you're going to get lots and lots of poor people and no rich people. The dream is always to make the poor rich, not to make the rich poor.' (Idem).

De redenering van Laffer klopt niet toont een

nieuwe horde economen, die naar het bewijsmateriaal hebben gekeken, met overtuiging aan. Onder hen, een van 's werelds meest vooraanstaande economen, de Cambridge academicus Ha Joon-Chang: *'Trickle down economics in theory isn't a stupid idea, but the trouble is that in reality this prediction has not been born out, because in countries like the UK, the US, that have used these policies, investment as a share of national income has fallen, economic growth has fallen. So, where is that pudding that we all were promised that if you give this people more money, they create more jobs and more income? They haven't done anything.'* (Idem).

De documentairemaker zegt dat door het najagen van *trickle down* in het Verenigd Koninkrijk, de superrijken hun aandeel van inkomen hebben verdubbeld sinds de jaren tachtig. Voor de meeste Britten daarentegen stagneerde het inkomen in het laatste decennium en werd de kloof tussen en hen en de superrijken bijgevolg groter en groter. Het is dus moeilijk te zien waarom *trickle down* niet gelinkt kan worden met ongelijkheid. Tenzij je Arthur Laffer heet natuurlijk, wanneer je hem confronteert met het dat feit zijn innovatie eigenlijk een excuus voor politici was om belastingverminderingen door te voeren: *'Oh, that's not true, common.'* Peretti gaat verder door te zeggen dat het basisprincipe van belastingen het mogelijk maken is voor een overheid om de samenleving goed te laten functioneren. Wanneer je dan zegt dat het heffen van belastingen slecht is, zeg je in feite dat het ieder voor zich is en dat er niet zoiets als een samenleving bestaat (hetgeen Thatcher ooit letterlijk verkondigde). Hierop pikt Laffer als

volgt in: 'Of course the reason you tax is so that you can get those revellers and do good. The government can do what governments should do. Highways, schools, defence. All these wonderful things. And when they have run out of things the government should do, you stop.' Dan confronteert Peretti hem met de gevolgen van Laffers' economische theorie in Groot-Brittannië. Want ondanks dat ze daar een van de laagste taxatieniveaus hebben voor de superrijken, stagneerde hun economie. Hij vraagt dat als gevolg daarvan de ongelijkheid in het Verenigd Koninkrijk is toegenomen: 'If by inequality declining you make everyone poorer, but you make the poor a little bit less poor and then you make the rich a lot poorer. I don't like it. I like equality when everyone is benefiting and I don't want to see everyone reaching equality by everyone going to the basement. That's my view. So I think looking at equality as an issue by itself is nonsense.' (Idem).

Ondanks dat de overtuiging dat belastingen laag zouden moeten zijn het mantra is van de superrijken, zijn er enkele onder hen zoals de internet miljardair, Nick Hanauer, die de ban breken. Hanauer gelooft dat we bedot zijn geweest: '*Trickle down* economics is as old as human civilization. We used to call it divine right. Now we call it *trickle down* economics. It's simply the idea that I matter and you don't. That what I do is indispensable and what you do is extra. It is how we keep you in line.' Hanauer is het eens met de critici die zeggen dat de grote ongelijkheid die we nu meemaken, het gevolg is van de foute richting die we drie decennia geleden zijn uitgegaan: 'The great problem we face in Britain and

in the United States is that we have formed our economic policies essentially believing the *trickle down* idea of Reagan-Thatcherism. The idea that if you make rich people richer everyone is going to be better off. And that's just not true. It's not how the economy works. To use me as an example. I earn literally a thousand times as much per year as the median wage, essentially in the United States, plus or minus, but I don't buy a thousand times as much stuff. I own three or four pairs of jeans. A couple pairs of shoes. We have a big and beautiful house, but I don't have a thousand houses here in Seattle and so no matter how much money I have, I can not sustain a great national economy, only a robust middle class can do that.' Maar ongelijkheid gaat niet gewoon over het falen van *trickle down*, het vormt een bedreiging voor het kapitalisme zelf. Zo zegt Hanauer: 'Capitalism, which is the greatest social technology ever created for creating prosperity in human societies, does need some inequality. Just like plants do need some water. But in precisely the same way that too much water kills plants by drowning them, too much inequality kills capitalism by drowning the middle class.' (Idem).

Een delegatie topeconomen gaan zelfs nog verder dat wat er geen *trickle down* gebeurd is maar *trickle up*. Zo antwoordt Dr. Ha Joon-Chang op de vraag of er zich eigenlijk gewoon een grote herverdeling van rijkdom van de armen naar de superrijken heeft voorgedaan: 'Yes, I can only describe it like that, especially in the US and the UK. Back in the late 1970's the top 1 percent used to take about 10 percent of total income. On the eve of the 2008 financial crisis this rose to

23 percent!’ (Idem). Er is steeds meer eensgezindheid over het feit dat het *trickle up* omgedraaid moet worden. Zo komt Peretti bij Piketty terecht die zijn belasting op rijkdom in plaats van inkomen als een mogelijk oplossing ziet: ‘It would be better actually to have an annual tax on wealth. This is just a matter of common sense. This is not a matter of just left or right. When you have booming property values at the top end and booming top wealth portfolios at the top end, it would be crazy not to ask a little bit more from these people.’ (Idem).

De superrijken willen echter geen hogere belastingen, maar het betoog dat ze hierover steeds weer aanvoeren klopt niet, oppert Peretti. Lagere belastingen betekenen immers niet noodzakelijk een hogere groei. Zoals blijkt als je kijkt naar de landen die sinds de jaren tachtig voordeligere belastingstarieven voor de welstellenden hebben doorgevoerd, zoals het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten, en de landen die dat niet hebben gedaan en ze hoog hebben gehouden, zoals Denemarken of Zweden. Het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten hebben immers in die periode geen snellere groei gekend dan Denemarken of Zweden. Zo zegt Ha Joon-Chang: ‘We need to change the discours I hear, because if low tax was good in itself, why doesn’t everyone move to Jamaica? The highest income tax rate in Jamaica is 5 percent! If you for example look at the Scandinavian countries, the system there is that you tax everyone heavily, but then you spent for everyone quite heavily. 88 Percent of Danish people said that they are happy to pay what tax they are paying. This is quite amazing.’ (Idem).

Indien de kloof tussen rijk en arm niet groter was geworden sinds de jaren dan zou zou de Britse economie nu 20 procent groter zijn, haalt Peretti aan. Ondanks dat er zelfs superrijken zijn die vinden dat dit moet veranderen gaat het toch een hele klus zijn om de Britse overheid daarvan te overtuigen. Uit onderzoek van de econoom Matt Whittaker blijkt dat de superrijken wel degelijk een belang hadden voor de Britse economie: ze waren nodig om te maskeren dat de economische groei niet zo sterk zou zijn als ze anders zou zijn geweest. Ze diende als *make-up* om het bruto binnenlands product goed te laten uitzien. Met deze onthutsende vaststelling sluit Peretti de eerste aflevering van de tweedelige reeks *The Super-Rich and Us* af, concluderend dat *trickle down* een politieke publiciteitsstunt was die de gemiddelde Brit armer en van Groot-Brittannië het meest ongelijke land van Europa heeft gemaakt. (Idem).

In de tweede en tevens laatste aflevering van de reeks achterhaalt Peretti dat bij de globale superrijken de miljarden die hun fortuinen voeden, gemaakt zijn van de schulden van de rest van de samenleving. Hij steekt van wal met de vaststelling dat de grote ongelijkheid van vandaag er niet zomaar is gekomen, dat dit gepland was en dat de groeiende welvaart van de superrijken rechtstreeks gelinkt is met de bezuinigen die al de rest treffen. Dat plan begon, volgens Peretti, tien jaar geleden in New York in wat op dat moment de grootste bank ter wereld was, Citigroup. Jaren voor wij ons allemaal zorgen begonnen maken en kritisch begonnen worden over de groeiende ongelijkheid, hadden de

mensen bij Citigroup uitgevist hoe ze er een *business opportunity* van konden maken. Het werd uitgewerkt in een document voor investeerders. Tobias Levkovich, toen een *Key Strategist* in die bank (en er nog steeds werkzaam), licht zijn plan toe: ‘Wel basically it suggested that wealth was concentrated amongst upper-income Americans and particularly the one percent, and if you really want to get technical, the top point one percent. There has always been the have’s and the have not’s, but today you have the have’s, the have not’s and the have yacht’s.’ (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 2, 2015).

Het rapport stelde dat ongelijkheid de geldmachine van de 21ste eeuw zou zijn. Ze zouden in de twee uitersten van de samenleving investeren: de top van de ladder zouden ze adresseren door hun geld in industrieën te investeren die de nieuwe globale elite dienen, zoals juwelen en jachten, en aan het andere uiteinde zouden ze investeren in de diensten die de armen dienen. Het was economisch opportunisme van de bovenste plank, zegt Peretti en hij confronteert Levkovich hiermee. Peretti: ‘Right in the beginning the report says: “This imbalance in inequality”, they are talking about what is coming, “expresses itself to the public in the standard scary global imbalances”, basically inequality, “we worry less.”’ (Idem). Waarop Levkovich antwoordt: ‘If you are telling people in 2005 this trend is going to be continuing and we worry less about social interest or we worry less about backlash issues, here you can buy these things and be in pretty good shape for the next five to ten years. Investors kind of like those kind of long calls. You can put it away, sleep at night

Afb. 32, BBC, The Super-Rich and Us Episode 2 (2015). Screenshot van interview Jacques Peretti met Tobias Levkovich van Citigroup bank.

and know that at the end of it you'll have money.' (Idem).

Het meest schokkende was nog dat ze zich niet alleen richtten op de superrijken maar ook op de allerarmsten. Citigroup zag dat er enorme mogelijkheden waren in de laagste rangen van de samenleving. Een kans om miljarden winst te halen op de rug van arme mensen. Chrystia Freeland, financiële analyst en auteur van *Plutocrats*, volgde de strategie van nabij op: 'What these Citygroup analysts observed was that the economy was dividing into two sectors. And their investing thesis was in the part of the economy that this one percent was active in, you are going to see tremendous growth. And you would also see growth in the part of the economy that caters to poor people, because basically they saw society being divided into the one percent and everybody else. And so on this investing thesis, you would invest a lot

in any sector of the economy that serve the super rich. In luxury goods companies, in super high end real estate... that kind of thing. And you would invest also in companies that serve the super poor. So maybe in a Walmart.' (Idem).

De middenklasse, die blut zou zijn, hadden ze schijnbaar over het hoofd gezien. Wanneer Peretti aan Levkovich vraagt wat de theorie die hij toen had ontwikkeld, de zogenaamde *Outlast Theory*, inhield, komt boven water dat ze bij Citygroup wel degelijk wisten wat met de middenklasse ging gebeuren: 'Well that the middle class would get squized the most. In other words the lower end of the income spectrum, would still get opportunities. On the other side you would have the wealthier ones continuing to invest and be able to take advantage of opportunities. Because they had the capital to risk.' (Idem). Peretti vraagt of Levkovich dan geen enkele vorm van verantwoordelijkheid of schuld voelt voor het halen van geld uit ongelijkheid en voor het geven van datzelfde aan hun klanten. Levkovich antwoordt daar doodleuk op: 'You can sit there and say, well, this may not meet everybody's social happiness criteria. But I have to deliver results or they are going to take that money and give it to somebody else, for the results. So it's not cynical, it's very practical. That is our job. We're supposed to try to help them make money.' (Idem).

Hoewel dit niet uit zijn antwoord zou blijken zat Levkovich er toch een beetje beteuterd bij, toen Peretti hem die vraag stelde. Dit is een duidelijk voorbeeld van Luyendijk's bewering dat amoraliteit het grootste probleem is in deze sector, want zoals ik in het hoofdstuk over deze

schrijver ook aanhaalde, het enige criterium in deze amorele, op angst drijvende wereld is het maken van winst. Peretti is vooral verbouweerd over de juistheid van het rapport. Want tien jaar later ziet hij de *Outlast* maatschappij in actie in London. Hier tref je de twee uiteinden van de *Outlast* op slechts vijf kilometer van elkaar aan. Het ene uiteinde vindt je op Mount Street in Mayfair, de meest exclusieve straat van Groot-Brittannië en het andere slechts vijf kilometer daarvandaan in Brixton, dat barst van de economische activiteiten die de armen als doelgroep hebben. Wat opvalt wanneer Peretti Mount Street bezoekt en wat hij ook op een ander moment in de documentaire aantoont is dat de superrijken rijker van de *bail-out* zijn geworden. Alsof het al niet schokkend genoeg is dat de bankensector en de superrijken winsten hebben gehaald uit de grotere ongelijkheid hebben ze de winsten van de *bail-out* ook nog eens opgestreken. Ik vraag me af hoe lang mensen zich nog verder de dieperik in laten duwen voor het nog meer verrijken van de één procent. Hoelang blijven de mensen zich laten bedotten?

Ook Piketty trekt aan de alarmbel. Hij gelooft dat ongelijkheid de samenleving fundamenteel aan het veranderen is: 'Inequality is not a problem in itself, up to a point it can actually be useful for incentives for growth, but when inequality gets to extreme, what historical evidence suggests is, that this is not useful anymore for growth.' (Idem). De extreme rijkdom van de superrijken zal ook onze toekomst ingrijpend veranderen, denkt Piketty: 'You can say that the share of national wealth going to the top is of the

order of 60 to 70 percent, the bottom half of society has very little net wealth, less than 5 percent, the very fact that we don't know how far this can go, is in itself a problem. If we don't do coordination in favor of fiscal transparency and fiscal justice, I think the long run looks a bit frightening.' (Idem).

8

ATKINSONS
OPLOSSINGEN VOOR HET
ONGELIJKHEIDSPROBLEEM

Anthony B. Atkinson, door Piketty 'The Godfather of Inequality' genoemd is al sinds de jaren 60 van de vorige eeuw onderzoek beginnen voeren over ongelijkheid (Piketty, 2015). In navolging van de publicatie van Piketty's boek *Kapitaal* in de 21e eeuw is er een enorme mediabelangstelling geweest die de aandacht van wereleiders getrokken heeft. Van de Paus tot Barack Obama tot Christine Lagarde, hoofd van de IMF, allen wezen ze in toespraken op het belang van dit probleem. Maar wat ze echter niet zeiden is hoe dit probleem aangepakt kan worden. Er werd wel herhaaldelijk gepleit voor rechtvaardige groei, maar hoe dit bekomen kan worden blijft onduidelijk. Dit is de context die ertoe geleid heeft dat Anthony B. Atkinson zijn boek *Inequality: What can be done?* heeft geschreven.

Atkinson is ervan overtuigd dat er, ondanks het pessimisme dat rond dit onderwerp schijnt te hangen, wel degelijk oplossingen zijn die ongelijkheid kunnen reduceren en reikt in zijn boek vijftien concrete beleidsvoorstellen aan. Het boek begint met een diagnose, in het daaropvolgende deel formuleert Atkinson vervolgens vijftien beleidsvoorstellen, die hij dan tot slot in het laatste deel kritisch bekijkt door een reeks mogelijke bezwaren tegen deze voorstellen te belichten. In tegenstelling tot de sombere toekomst die Piketty schetst, wil Atkinson een optimischer verhaal brengen. De belangrijkste boodschap die hij met zijn boek wilt meegeven is dat de huidige niveaus van ongelijkheid niet onvermijdelijk zijn, dat dit niet wordt veroorzaakt door voor de mens oncontroleerbare krachten. Hij schrijft dat als we ongelijkheid willen reduceren, met de nadruk op

‘als’, er stappen zijn die genomen kunnen worden. Deze stappen zijn echter niet noodzakelijk gemakkelijk en ze komen niet zonder kosten. Ze vereisen het afschaffen van vastgeroeste economische en politieke praktijken. Onze leiders zullen buiten hun comfortzone moeten komen en het bredere plaatje moeten bekijken als ze serieus zijn over het aanpakken van ongelijkheid. Als dit zo is, zegt Atkinson, dan zijn er concrete maatregelen die uitgetest kunnen worden. Wel heeft Atkinson het nadrukkelijk over het reduceren van ongelijkheid onder zijn huidige niveaus als doel van zijn (verregaande) maatregelen, pretenderen het te kunnen brengen tot zijn gewenste eindbestemming of doen verdwijnen zou utopisch zijn. (Atkinson, 2015).

Veel mensen lijken te vinden dat de huidige mate van ongelijkheid buitensporig is, maar ze hebben verschillende meningen over in hoeverre mate ze het gereduceerd zouden willen zien. Atkinson's boek is gericht op deze brede waaier van meningen en geeft de lezer de ruimte om te kiezen hoever zij willen meegaan in het door de schrijver uitgestippelde traject. Maar dat er iets aan gedaan moet worden staat buiten kijf en niet zozeer omdat de rijken rijker worden, schrijft Atkinson, maar omdat we er ook niet in lijken te slagen armoede aan te pakken. (Idem).

Om die redenen heeft Atkinson in zijn boek vijftien ambitieuze voorstellen geformuleerd. Hij beweert dat meer belastingen alleen niet zullen volstaan, dat staatsinterventie de economie niet zal doen krimpen en dat de globalisering ons niet verhindert om actie te ondernemen. In dat

licht heeft hij zijn voorstellen uitgewerkt. Deze kunnen onderverdeeld worden in vier groepen: meer belastingen heffen, meer uitgeven, werkgelegenheid en lonen, en kapitaal en rijkdom. In onderstaande tabel staan de vijftien voorstellen in een notendop en onderverdeeld in, de in vorige zin beschreven, vier groepen. (Idem, 237-238).

<p>Meer belastingen heffen</p> <p>Returns to a more progressive rate structure for the income tax, with increasing marginal rates of tax up to a top rate of 65 per cent, accompanied by a broadening of the tax base.</p> <p>Introduce into the personal income tax an Earned Income Discount, limited to the first tranche of earnings.</p> <p>Change Inheritance Tax from a tax on giving to a tax on receiving, with a progressive lifetime capital receipts tax.</p> <p>Council Tax to be replaced by a proportional property tax based on up-to-date property assessments.</p>
<p>Meer uitgeven</p> <p>Child benefit should be paid for all children at a substantially higher rate, and taxed as income.</p> <p>A participation (citizen's) income should be introduced, complementing existing social protection, with the prospect of an EU-wide child basic income. OR Restore social insurance to reduce dependence on means-tested benefits.</p> <p>Rich countries should raise their target for Official Development Assistance to 1 per cent of Gross National Income.</p>
<p>Werkgelegenheid en lonen</p> <p>The government should adopt an explicit target for reducing unemployment, and offer guaranteed public employment.</p> <p>There should be a national pay policy: with the minimum wage set at the Living Wage, and a code of practice for pay above the minimum.</p> <p>The direction of technological change should be an explicit concern of policy-makers, encouraging innovation in a form that increases the employability of workers, emphasising the human dimension of service provision.</p>
<p>Kapitaal en rijkdom</p> <p>(a) Introduce a distributional dimension into competition policy, (b) ensure a legal framework that allows trade unions to represent workers on level terms, and (c) establish a Social and Economic Council.</p> <p>The government should offer, via national savings bonds, a guaranteed positive real rate of interest on savings, with a maximum holding per person.</p> <p>There should be a capital endowment (minimum inheritance) paid to all at adulthood.</p> <p>Creation of a public Investment Authority, operating a sovereign wealth fund to build up the state net worth.</p>

Afb. 33, Atkinson, Tabel met vijftien beleidsvoorstellen (2015)

Atkinson eindigt zijn boek door te kijken naar de toekomst. Hij gaat na of er redenen zijn tot optimisme. Hij benadrukte in zijn boek het belang van het terugkijken in het verleden, maar hij gelooft niet dat we zijn teruggekeerd naar een wereld als die toen de Engels Koningin Victoria nog leefde. Hij stelt immers dat de burgers van OECD-landen vandaag genieten van een levensstandaard die veel hoger ligt dan die van hun overgrootouders. De verworvenheid van een minder ongelijke samenleving in de decennia volgend op de Tweede Wereldoorlog is, volgens hem, nog niet volledig tenietgegaan. Op een globaal niveau is het grote verschil tussen landen die de Industriële revolutie hebben gevolgd en diegenen die dit niet hebben gedaan aan het verdwijnen. Feit is dat sinds de jaren tachtig de ongelijkheid sterk is gestegen, maar zoals Atkinson met zijn boek illustreert zijn er wel degelijk mogelijkheden om de ongelijkheid te reduceren en zal heel veel afhangen van nationale beleidsmakers. Zo stelt Atkinson vast dat bij de beleidsvoering het economische het sociale dreef, suggererend dat dit in de toekomst omgekeerd zou moeten zijn. Dan zijn er natuurlijk ook nog de 21ste eeuwse uitdagingen zoals de vergrijzing van de bevolking en klimaatverandering, maar volgens Atkinson liggen de oplossingen voor deze problemen in onze handen. Tenminste als we bereid zijn om de grote rijkdom van vandaag aan te wenden om deze uitdagingen aan te pakken en te accepteren dat grondstoffen minder ongelijk zouden verdeeld moeten worden. Als dit zo is, dan is er wel degelijk een voedingsbodem voor optimisme, concludeert hij. (Idem).

Naast Atkinson zijn er nog andere economen die oplossingen voorstellen. Zo is er de gerenomeerde econoom en voormalig Grieks minister van financiën Yanis Varoufakis. Deze zegt dat kapitalisme een gevaar vormt voor onze democratie. Hij heeft het over twee pijlers die onze samenleving sturen: de politiek en de economie. De politiek is begaan met de democratie, de economie heeft een wereld gecreëerd waar democratie niet speelt. Het probleem is dat de pijler van de economie nu het absolute overwicht heeft en de politiek stuurt. Waardoor je in de politiek kan zitten, maar geen macht hebt. Iets dat Varoufakis in zijn periode als financieel minister aan den lijve heeft ondervonden. Volgens Varoufakis worden financiële crisissen veroorzaakt door superrijken en corporaties die de politiek kannibaliseren. Iets dat moeilijk te weerleggen valt als je bekijkt wat *Reagonomics* en *Thatherism* de laatste drie decennia hebben veroorzaakt. Volgens Varoufakis is de oplossing deze pijlers met elkaar te verenigen zodat reële maatschappelijke problemen zoals ongelijkheid wél door overheden aangepakt kunnen worden. In zijn voorstel strijden kapitaal en arbeid niet langer tegen elkaar, zodat er een samenleving ontstaat die terzelfdertijd Libertarisch, Marxistisch als Keynesiaans is. Hij geeft enkele voorbeelden van hoe dit voorstel er dan in praktijk zou uitzien. Op schaal van een bedrijf zou kapitaal je van het ene bedrijf naar het andere volgen. Er zou geen opdeling meer zijn tussen diegenen die werken en niets van het bedrijf bezitten en diegenen die niet werken in het bedrijf, maar het bedrijf bezitten. Het bedrijf waar je op dat moment werkt zou dan enkel

bezit worden door diegenen die daar op dat moment werken. Zo zou er dus geen conflict zijn meer tussen kapitaal en arbeid, vermits loonarbeid zo een achterhaald concept wordt.

Op macroschaal stelt Varoufakis het volgende voor: 'At the level of the global political economy, imagine for a moment that our national currencies have a free-floating exchange rate, with a universal, global, digital currency, one that is issued by the International Monetary Fund, the G-20, on behalf of all humanity. And imagine further that all international trade is denominated in this currency, let's call it "the cosmos", in units of cosmos, with every government agreeing to be paying into a common fund a sum of cosmos units proportional to the country's trade deficit, or indeed to a country's trade surplus. And imagine that that fund is utilized to invest in green technologies, especially in parts of the world where investment funding is scarce.' (Varoufakis, 2015). Hij voegt eraan toe dat dat geen nieuw concept is. John Maynard Keynes had dit immers in 1944 op de *Bretton Woods Conference* al voorgesteld, alleen beschikten ze toen nog niet over de technologische mogelijkheden waar wij nu wel over beschikken, om het te kunnen implementeren. Varoufakis legt ook uit waarom zo'n wereld terzelfdertijd Libertarisch, Marxistisch als Keynesiaans is: 'The world that I am describing to you is simultaneously libertarian, in that it prioritizes empowered individuals, Marxist, since it will have confined to the dustbin of history the division between capital and labor, and Keynesian, global Keynesian. But above all else, it is a world in which we

will be able to imagine an authentic democracy.' (Idem).

Hoewel deze ideeën nog verregaander en niet zo concreet meteen implementeerbaar zijn als die van Atkinson, is Varoufakis toch optimistisch over de mogelijkheid van zo'n nieuwe wereld, maar dan moeten we wel allen onze politieke verantwoordelijkheid opnemen.

9

ROUSSEAU'S DIALECTISCH
PROCES VAN
CULTUURVORMING

Belangrijk in het aanpakken van het ongelijkheidsprobleem is het terugkoppelen naar de wortels ervan. Hier kan het belichten van boek *het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau* van R.F. Beerling een dankbaar middel zijn. Voor de voorstelling van de visie van Rousseau op ongelijkheid steun ik dus op de monografieën van R.F. Beerling. Hierin worden de centrale thema's van Rousseaus denken beschreven en wordt er een hoofdstuk gewijd aan gelijkheid. Dit hoofdstuk zal ik in dit deel toelichten. (Beerling, 1977, 119-142). Rousseau had het probleem met gelijkheid immers al aan de orde gesteld. De natuur leverde al geen gelijke verdeling en tijdens de overgang van natuurmens tot cultuurmens ontstonden er ook nog culturele ongelijkheden, merkte hij op. Het sleutelprobleem voor Rousseau vormde 'de vereniging of verenigbaarheid van de door hem vooropgestelde "natuurlijke" menselijke gelijkheid en vrijheid met de condities van het sociale en politieke leven' (Idem, 123). Gelijkheid en vrijheid hebben altijd op gespannen voet gestaan. Ze waren de basisbeginselen van de Franse Revolutie en bij het implimenteren van deze basisbeginselen na de revolutie is er dan ook, zeer korstondig, een ideale maatschappij ontstaan, zoals die in Rousseaus ogen zou hebben uitgezien. Namelijk een samenleving waar vrijheid en gelijkheid samengingen.

Rousseau ontwikkelde zijn theorie over gelijkheid op basis van een door hem opgestelde theorie van het beschavingsproces. Deze theorie houdt in dat de mens volgens Rousseau een leerproces ondergaat, een proces van socialisering, waarin de mens als natuurlijk wezen zich

ontwikkelt tot een sociaal wezen, tot een gesocialiseerde mens. Dit proces van socialisering is een dialectisch proces van menswording. De mens ondergaat drie stappen. De eerste stap is de natuurtoestand. In deze toestand is er nog geen sprake van gelijk-ongelijk en vrij-onvrij, omdat men dit enkel in relatie tot andere kan zijn. In de volgende stap is de natuurtoestand doorbroken door de socialisering van de mens. Doordat de mens een beschaafd, gesocialiseerd wezen is geworden, loopt het mis. Het is dan dat ongelijkheid onvermijdelijk boven komt drijven, vermits de mens dan in relatie tot anderen wordt geplaatst. De derde en laatste stap is die waarin het beschavingsproces zich voltrekt doordat de waarden, gelijkheid en vrijheid, van de natuurmens gerealiseerd worden. Dit is een toestand waar gelijkheid en vrijheid samengaan en vormt de synthese van de twee voorgaande stappen. (Idem, 119-125).

In de loop van de geschiedenis heeft men zich in het licht van het democratiseringsproces steeds opnieuw afgevraagd hoe gelijkheid en vrijheid gecombineerd kunnen worden, een dilemma dat nog steeds zeer actueel is. Zoals boven reeds aangehaald dacht men dit met de Franse Revolutie te kunnen, maar dat is nooit gelukt. De tweespiltsing in de ideologieënstrijd is er ook op geënt. Hier stelden de liberalen vrijheid en de communisten gelijkheid voorop.

Wat betreft ongelijkheid in de samenleving, had Rousseau ook al zeer vooruitstrevende inzichten. Hij zag in dat een absolute gelijkheid niet mogelijk is, maar dat een te grote mate van ongelijkheid schadelijk is voor de maatschappij. Ook wees hij al op de perverse effecten die geld in een

samenleving kan teweegbrengen en kan hij in die zin tot de premarxistische critici gerekend worden (Idem, 126-129). Rousseau ontwikkelde zelfs een utopie van de, in zijn ogen, ideale samenleving, waar vrijheid en gelijkheid samengaan. Hij gebruikt hiervoor het eiland Corsica. Hoewel deze utopie enkele interessante inzichten biedt, verliest het zijn kracht door enkele (te grote) abstracties. Het moet namelijk een samenleving zijn die afgesloten is van de rest van de wereld en hij schijnt te willen suggereren dat een zowel gelijke en vrije samenleving enkel mogelijk is door de samenleving terug te draaien tot opeen bepaald voorindustriële punt. (Idem, 135-142).

Rousseau zag de overschakeling van een relateloos nomadisch bestaan tot een sedentair bestaan als een cruciaal kantelmoment van de ongelijkheidsproblematiek. Voordat de mens de mens sedentair ging leven, had hij niets of niemand om zich mee te vergelijken, bestond er ook nog geen min of meer geordende toestand en kan er dus ook nog geen sprake zijn van ongelijkheid of onvrijheid, stelt hij. Tegenwoordig leeft onder geologen de stelling dat de overschakeling van de mens naar een sedentaire levensstijl ook het begin is geweest van de onderwerping van de natuur door de mens, die geleid heeft tot de hedendaagse klimaatproblematiek en de benoeming van het huidige geologische tijdperk tot het antropoceen, een tijdperk waarin de aarde en de atmosfeer de gevolgen ondervinden van menselijke activiteit. Indien beide stellingen kloppen, is het opmerkelijk dat de twee grootste uitdagingen waar onze samenleving nu voor staat, eenzelfde beginpunt hebben. (Idem, 125).

De kloof tussen arm en rijk moet volgens Rousseau door wetten in de hand worden gehouden, maar terzelfdertijd merkt hij ook op dat deze wetten, die in theorie rechtvaardigheid moeten garanderen, in werkelijkheid door machthebbenden worden ingezet als heerschappelijke instrumenten. Zo schrijft hij scherp: 'De universele geest van de wetten van alle landen is altijd het favoriseren van de sterke tegen de zwakke, en diegene die tegen zich diegene heeft die niets heeft: deze ongemakkelijke waarheid is onvermijdelijk en zonder uitzondering.' (Rousseau, 1762). Hoewel deze opvatting misschien te extreem is, valt niet te ontzien dat dit tot nadenken stemt bij het beschouwen van de onderliggende neoliberale agenda die het beleid de afgelopen drie decennia heeft bepaald. Deze neoliberale agenda heeft trouwens niet alleen een buitensporige ongelijkheid veroorzaakt, ook onze vrijheid heeft ze in gevaar gebracht. (Beerling, 1977, 126).

10

SOCIALE ONGELIJKHEID EN
DE GEBOUWDE OMGEVING

Rousseau werkte zijn ideale samenleving, die zowel gelijk als vrij is, uit in een utopie. Ook de eerste stedenbouwers in de 20ste eeuw werkten hun fundamentele ideeën in utopieën uit. Zo was Ludwig Hilbersheimer ervan overtuigd dat fundamentele ideeën over gelijkheid door architectuur moesten worden gerealiseerd. Zijn uitgangspunt was dat de architectuur van de stad volledig gedomineerd was door geldspeculatie en kapitalisme. Hij wenste vanuit een radicaal gelijkheidsdenken geïnspireerd door het communisme een gelijke stad te bouwen. Zo vereiste volgens Hilbersheimer de rationele organisatie van productie en reproductie, bijvoorbeeld van arbeid, een nieuw soort metropolis en 'an end to the metropolis that is based on the principle of speculation and whose very organism can not free itself from the model of the city of the past despite all the modifications it has experienced, an end to the metropolis that has yet to discover its own laws.' (Hilbersheimer 2013, 19).

Afb. 34, Ludwig Hilbersheimer, Hochhausstadt, (1924). Noord-zuid straat

Afb. 35, Ludwig Hilbersheimer, Hochhausstadt, (1924). Oost-west straat

De twee bovenstaande bekend geworden beelden van Hilberseimer verbeelden deze visie op de metropool. Architect en academicus Pier Vittorio Aureli beschrijft in het nawoord van het boek *Metropolisarchitecture* hoe Hilberseimer in de tweede helft van de 20ste eeuw opgepikt is geworden (Idem, 333-363). In dit nawoord geeft hij volgende, in het kader van mijn onderzoek zeer relevante, kritiek: 'The most problematic aspect of research on the contemporary city is the total disconnection between, on the one hand, an understanding of architecture in relationship to urban form and, on the other, an understanding of architecture in relationship to political economy. Those who focus on political economy tend to view the role of architectural form as irrelevant in the development of the city; those who focus on architecture or urban design seem completely uninterested in engaging the political and economic forces that produce the city.' (Idem, 362). Mijn onderzoek, en dit hoofdstuk in het bijzonder, kan gezien worden als een poging om de leemte in het architecturaal onderzoek, die Aureli hierboven beschrijft, op te vullen.

Daarom zal ik in het eerste deel van dit hoofdstuk ingaan op het merkwaardige artikel *Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission* geschreven door architect Reinier de Graaf, partner van onder andere Rem Koolhaas bij OMA en hoofd van AMO, hun onderzoekstak. Vervolgens zal ik dan bespreken aan de hand van aflevering één van de Britse documentairereeks *The Super-Rich and Us* hoe ongelijkheid zich ruimtelijk in Londen manifesteert.

Architectuur als een tool van kapitaal

Op de site *Architectural Review* publiceerde architect Reinier de Graaf het merkwaardige artikel *Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission* waarin hij het historische ongelijkheidsonderzoek van Piketty linkt met de ontwikkelingen en stromingen in de 20ste en 21ste eeuwse architectuur. Hij stelt In het licht van de grootschalige vernietiging van grote sociale woningbouwprojecten en het wegebben van de sociale democratiën, waarbij elke notie van publieke architectuur mee vergaat, de vraag of er een alternatief is voor het bouwen van kapitaal. Na kort, maar krachtig in te gaan op Piketty's ongelijkheidsstudie leidt hij hieruit af dat, als Piketty's studie klopt, dat dan de 20ste eeuw niet meer dan een anomalie is geweest. Deze eeuw, de naoorlogse periode tot de jaren zeventig in het bijzonder, was dan slechts een korte onderbreking van de systemische logica van het kapitalisme, waar de cyclus van het genereren van alsmaar meer kapitaal uit kapitaal een niet te doorbreken cyclus blijft. En als dit zo is, vraagt hij zich af, dan waren de idealen van tijdens die periode dit misschien ook. Een periode die gekenmerkt werd door het hardnekkige geloof in vooruitgang, sociale emancipatie en burgerrechten kan zo, achteraf gezien, in de vuilnisbak van de geschiedenis gegooid worden volgens De Graaf.

De Graaf haalt vervolgens aan dat hij de weerklank van de socio-economische ontwikkelingen die Piketty beschijft sterk terugziet in de context van de architectuur van de door

Piketty's beschreven periodes. Vooral de overeenkomsten tussen de socio-economische ontwikkelingen en de opkomst en teloorgang van het modernisme vindt hij frappant en hij beschrijft overtuigend waarom. Zo linkt hij de periode van vroeg tot midden jaren zeventig, waar de economische *output* niet meer groter begon te zijn dan de opbrengsten uit kapitaal en de conservatieve revolutie van eind jaren zeventig eerst in Amerika en vervolgens in Europa een neoliberale agenda doorvoerde en zo een nieuwe politieke wind blies, met het einde van het modernisme: 'The conservative revolution first sweeps America and later Europe, forcing an agenda of economic liberalisation and the slashing of government spending. The size of the public sector is steadily reduced and large public housing projects become a thing of the past. This period essentially and concurrently marks the end of an unfettered belief in the merits of modern architecture. In 1972, the Pruitt-Igoe public housing estate in St Louis is demolished, an event that is generally heralded by critics as the "end" of modern architecture - and on a larger scale, the end of modern utopian visions for the city.' (De Graaf, 2015).

Afb. 36, Minoru Yamasaki, Pruitt-Igoe, Saint Louis, U.S. (1954-1956)

Vervolgens beschrijft De graaf hoe mensen door de dramatisch stijging van woningbezit en bijhorende leningen afhankelijk werden van de economische en financiële ontwikkelingen en haast niet anders konden dan hun politieke stem onvoorwaardelijk aan de neoliberale economische agenda van rechts te geven. Ook in de laatste decennia's ziet De Graaf een sterke overeenkomst tussen Piketty's werk en de architectuurwereld. Deze vormden een periode van grotere obrengsten uit rijkdom dan uit inkomen blijkt uit Piketty's observatie, hetgeen De Graaf weerspiegeld ziet in de vastgoedpraktijken van deze periode. Hij gaat zelfs nog verder in zijn Piketty analogie en vraagt zich af of er überhaupt wel iets is geweest als postmoderne architectuur. De 20ste eeuw bestond misschien niet uit een opeenvolging van architectuurstijlen, maar een verschuiving naar een fundamenteel andere rol van gebouwen. Waar voor de jaren

zeventig gebouwen overwegend konden gezien worden als een (publieke) uitgave, konden ze na de de jaren zeventig overwegend gezien worden als louter een bron van inkomsten, een investering. Zo zegt De Graaf: 'Once discovered as a form of capital, there is no choice for buildings but to operate according to the logic of capital. In that sense there may ultimately be no such thing as Modern or Postmodern architecture, but simply architecture before and after its annexation by capital.' (Idem). Architectuur is een middel geworden om winst te genereren en de de essentiële rol van architectuur, het bieden van onderdak, is hieraan ondergeschikt. Het is een middel om de kapitalistische machine draaiende te houden. Zo worden er in China gebouwen opgetrokken die niet eens bedoeld worden om bewoond te worden, maar om in belegd te worden. Op bepaalde plaatsen brengen gebouwen immers meer op als ze leeg zijn dan als ze bewoond zijn. Je hebt er bijgevolg spooksteden waar geen levende ziel te bespeuren valt. Er wordt er aan een weezinwekkend tempo gebouwd om de constructiesector draaiende te houden en zo het bruto binnenlands product hoog te houden. Dit alles creëert een enorme vastgoedzeepbel. Het gaat zelf zover dat er zelfs in het buitenland grote vastgoedprojecten (bijvoorbeeld in Istanboel) gerealiseerd worden en zelfs hele steden (bijvoorbeeld in bepaalde Afrikaanse landen) neergepoot worden voor Chinezen om in te investeren. Uiteindelijk vraag je je af hoe het mogelijk is dat sommige mensen zo naïef kunnen zijn om te geloven dat technologie de grote redder van de 21ste eeuw gaat zijn en dat ze niet zien dat

de kern van het probleem ons economisch systeem is.

Afb. 37, Reuters, near newly-constructed residential buildings, Hefei, Anhui province (2012)

Men zou kunnen stellen dat het kolonialisme, dat gezien kan worden als ontstaan vanuit een kapitalistische expansiedrang, de eerste internationale architectuurstijl heeft meegebracht. Nu lijkt het echter alsof een nieuwe vorm van koloniale architectuur, gestuurd door kapitaal, zich heeft gemanifesteerd. Zo is er de sluikkolonisatie van bepaalde landen in Afrika door China, het is een vorm van kolonisatie die we nog niet gedefinieerd en/of voorzien lijken te hebben. De neokoloniale architectuur kan bijvoorbeeld teruggevonden worden in de enorme vastgoedprojecten die Chinesen neerpoten als investeringsproducten in Afrikaanse steden. In bepaalde landen van dit continent worden zelfs hele steden naar Chinees model gebouwd (RUIMTEVOLK,

2015). Tijdens de studiereis naar Tanzania, die ik in het academiejaar 2015-2016 deed, bezochten we Dar es Salaam. In deze stad in volle transformatie, is de invloed van de Chinese neokolonialisten ook te merken. Zo vormen hun gloednieuwe glanzende torens een sterk contrast met de nog niet ontwikkelde delen en barst het er van de Chinese investeerders.

Afb. 38, China International Trust and Investment Corporation (CITIC), Nova Cidade de Kilamba (2012)

Terugkoppelend naar De Graaf, is zijn opmerking dat architectuur een middel van kapitaal is geworden, dus zeker geen uit de lucht gegrepen stelling. Aan het einde van zijn betoog stelt De Graaf dat het *existenzminimum* een

bevoorrechte conditie lijkt te zijn geworden in de 21ste eeuw. Hij zegt dat in Piketty's voorstelling van de 20ste eeuw de welbekende notie van de 'the short 20th century' nagalmt, de historische periode van de strijd tussen twee ideologiën, het liberalisme en het communisme. We zijn, als we Piketty moeten geloven, volgens De Graaf op onze terugweg naar een patrimoniale vorm van kapitalisme. In deze vorm van kapitalisme lijkt de missie van moderne architectuur, de poging om een waardige levensstandaard voor iedereen te bekomen, iets van het verleden te zijn en concludeert hij: 'Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its erstwhile ideological endeavour. Fifteen years into the new millennium, it is as though the previous century never happened. The same architecture that once embodied social mobility in béton brut, now helps to prevent it. Despite ever higher rates of poverty and homelessness, large social housing estates are being demolished with an ever greater resolve. Perhaps Piketty's theory, the final undoing of the 20th century, finds concrete proof in the methodic removal of its physical substance.' (De Graaf, 2015).

Ongelijkheid en de stad

In schril contrast met de idealen achter de bekend geworden beelden van de gelijke stad van Hilbersheimer die ik in het begin van dit hoofdstuk heb besproken, kan de hedendaagse stad gezien worden. In aflevering één van de Britse documentairereeks *The Super-Rich and Us* wordt duidelijk hoe zelfs de middenklasse in Londen uit de stad wordt verdrongen om plaats te maken voor prestigieuze vastgoedprojecten die hoofdzakelijk dienen voor de superrijken om in te investeren. (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 1, 2015). De stad wordt het bezit van investeerders, grondprijzen rijzen als gevolg de pan uit en daardoor wordt het kopen van een woning voor de rest onmogelijk.

Documentairemaker Jacques Peretti gaat in deze aflevering onder andere langs bij Thomas Piketty. Deze wijst op het gevaar van de grote ongelijkheid voor onze democratieën: 'The middle class is very important for the economy, because it is what also allows to develop mass consumption, to develop mass investment in construction and it has started to shrink to some extent in the past twenty or thirty years and I think it will be a major threat to our democracies if it was to continue shrinking in the coming decades.' Als schuldige voor de krimpende middelklasse ziet Piketty de groeiende concentratie van rijkdom in handen van de rijken: 'Are we going to continue in this direction of a shrinking middle class, it's difficult to know how far this can go. What is sure, is that in recent years, what we

observe in Britain and across countries, is that very top wealth holders, billionaires, have been rising much faster than average wealth and much faster than the size of the economy. You can see that if this continues for several decades, the share going to the middle class will decline.’ (Idem). Peretti leidt hieruit af dat als we geloven dat een gelijkere maatschappij vooruitgang representeert, dit wordt bedreigd.

MIT-doctorandus Matthew Rognlie poneerde volgende interessante stelling in zijn kritiek op Piketty’s ongelijkheidsstudie: ‘Als we ongelijkheid willen bestrijden, moeten beleidsmakers dan niet eerder gaan focussen op de huizenmarkt, ruimtelijke planning en urbanisatie?’ (Grommen, 2015). Maar ook Piketty zelf wijst in zijn boek op het belang van vastgoed voor het bouwen van socio-economische oligopolissen. Hij duidt één vorm van rijkdom in het bijzonder aan als een sleutel om zijn betoog over ongelijkheid te begrijpen: vastgoed (Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*. Translated by Arthur Goldhammer, 2014). Niet onbegrijpelijk al je weet dat volgens David Harvey 60 procent van ’s werelds rijkdom in vastgoed zit. (Harvey, 2015). In de BBC-documentaire onderzoekt Peretti dan ook wat de rol van de vastgoedmarkt in Groot-Brittannië was in de sterke toename van de ongelijkheid van de afgelopen drie decennia.

Peretti zegt dat voor een groot deel van de twintigste eeuw de vastgoedmarkt in Groot-Brittannië werkte. Het aantal mensen dat een woning bezat nam toe en rijkdom werd verspreid doorheen de maatschappij tijdens dat proces. Sterker nog het was de grootste transfer van rijkdom van de

rijken naar de rest van de Britten in de Britse geschiedenis. Dit verhaal bleef echter niet duren. Sinds 2003 stakte het woningbezit. (BBC, *The Super-Rich and Us*. Episode 1, 2015).

Zo haalt Peretti het voorbeeld van Oxford aan, waar vroeger de huizen drie keer het gemiddelde lokale inkomen kostten, terwijl ze nu elf keer het gemiddelde lokale inkomen kosten. Zo is Oxford nu één van de duurste plaatsen om te wonen in Groot-Brittannië. Oxford professor Danny Doorlinger is het ermee eens dat de daling in woningbezit centraal staat in de groei van ongelijkheid. Zo vraagt Peretti hem hoe belangrijk het bezitten van eigendom was tot relatieve economische gelijkheid? 'Well, this was incredibly important. We went from a position of ninety percent of us renting, and only those who were monied owning, to a position where it was absolutely normal for the middle class to buy property. My mom and dad bought a house here for 4000 pounds in the seventies. To a position where it was normal in the working class to do this. We have buiding societies set up to help people earn money to get a friend to build you a house.' (Idem). Peretti haalt aan dat de sterke opwaartse mobiliteit van de jaren zeventig nu is verdwenen en dat gemiddelde Brit nu in een gehuurde flat woont, waarvoor ze tweemaal zoveel huur betalen als ze zouden voor de lening van een huis.

Deze evolutie is nergens zo duidelijk als in Londen. Daar worden luxueuze vastgoedprojecten aan de lopende band gebouwd. Deze projecten richtten zich op de superrijken, die gelokt worden door gepolijste promotiefilmpjes waar de nadruk wordt gelegd op het grote winstgevende karakter

van het investeren in dergelijk project. Deze peperdure appartementen in hartje London worden bijgevolg massaal opgekocht door de nieuwe globale elite. En de gemiddelde Brit? Die kan zich dat natuurlijk niet permitteren en trekt weg. De grondprijzen in Londen vliegen immers de pan uit. (Idem).

Peretti wil er het fijne van weten en stapt naar Peter Reese, het voormalige hoofd van planning (1985-2014) van The City of Londen. U leest het goed, de man die aan het hoofd stond van de planning van de in hoofdstuk 4: *Luyendijk's analyse van de financiële wereld* en hoofdstuk 5: *Form follows finance* besproken Londense City. Deze man, die een grote impact heeft gehad in hoe Londen er vandaag uitziet, ziet buitenlandse speculatie als schuldige voor het opdrijven van de prijzen tot ver boven de mogelijkheden van de gewone Londenaar: 'We have a housing bubble in London, that is fuelled by an almost limitless wave of international capital. There is no end to that supply. It is constantly being generated in Russia or in China or in the Middle East.' Peretti vraagt buitenlandse investeerders de gebouwen die ze er kopen dan als een thuis zien, waarop Reese antwoordt: 'Investment in the residential real estate market in London, is perceived as even better than gold bricks, which you have to hide in a vault and can't see. These things are out there, piled up and you can actually keep an eye on them. But offcourse inside they are just containers for the same capital that you would normally otherwise put in a bank vault, which is why I refer to these as piles of save deposit boxes.' (Idem).

Peretti haalt aan dat 70 procent van alle nieuwe

nieuwbouw residentiële vastgoedprojecten in het centrum van Londen nu gekocht worden door buitenlandse investeerders. Reese zegt dat dit het volgende voor de normale Londenaar betekent: 'The enclaves of the very rich are spreading over larger and larger areas. And not even areas where the super-rich are living, but where they are simply investing. How far can this go? How much can we give over to this desert of wealth before London seizes to work?' (Idem). Ik vraag mij af hoe het zit met de architecten van deze residentiële vastgoedprojecten. Stellen die architecten deze praktijken dan niet kritisch in vraag? Bij dit bouwproces zijn hoe dan ook architecten betrokken, waardoor Rem Koolhaas' volgende uitspraak misschien wel heel dicht bij de waarheid zit: 'The market economy has eroded the moral status of architecture. It has divorced architects from the public and pushed them into the arms of the private sector.' (Koolhaas, 2014)

Er wordt zo in Londen een nieuwe klasse van economische vluchtelingen gecreëerd oppert Peretti. Hij gaat op bezoek bij een groep alleenstaande moeders in Newham, een district in Londen, die uit hun huis werden gezet om plaats te maken voor zo'n nieuwbouw vastgoedproject, maar zij weigerden weg te gaan. Wat er daar aan het gebeuren is wordt er *social cleansing* genoemd. Een van deze alleenstaande moeders, Jasmine Stone, zegt het volgende: 'It's obvious what is happening. All these council homes and places are being demolished and are being build into glass buildings with luxurious apartment that nobody in the local area could afford.' (BBC, The Super-Rich and Us. Episode 1, 2015). Zij

Afb. 39, BBC, The Super-Rich and Us Episode 1 (2015). Screenshot van interview Jacques Peretti met twee vrouwen van de groep alleenstaande moeders uit Newham die weigerden hun huis te verlaten

worden dus gedwongen weg te gaan en alle instanties die ze raadpleegden zeiden dat ze er niets aan konden doen.

Het districtsbestuur van Newham had na publiek protest uiteindelijk beslist dat veertig van de vierhonderdvierendertig woningen mochten blijven staan en ze excuseerde zich voor de wijze waarop de vrouwen werden behandeld. Maar, zegt Peretti, het feit dat deze mensen al moeten vechten voor een plaats om te wonen, laat zien hoe laag de verwachtingen zijn komen te liggen. Peretti concludeert: 'For this generation buying a property is a ridiculous dream. By 2032 Britain will be a country in which the majority are renters. Getting hold of that key piece of wealth, property, will become ever more difficult.' (Idem).

Deze nieuwe soort investeerders wilt dat steeds meer

Britten gaan huren en dat is ook wat de markt steeds meer zal verschaffen, stelt Peretti. Maar hij wijst er ook op dat deze trend niet alleen door steenrijke buitenlandse investeerders wordt uitgebuit, ook een groeiende klasse Britse superrijke vastgoedinvesteerders, de *buy-to-let baron* genoemd, doet dat. Peretti zegt dat Groot-Brittannië in twee werelden kan worden opgedeeld: de florerende *buy-to-let* markt en de anderen die op de vastgoedladder proberen te geraken, maar zich dit niet kunnen permitteren. Beide werelden zijn aan elkaar gelinkt, vermits de *buy-to-let* markt het onmogelijk maakt voor de rest om iets te kunnen kopen. Vastgoed betekent dus rijkdom in Groot-Brittannië en staat centraal in de stijgende ongelijkheid. De rijkdom van de superrijken breidt zo alsmaar meer uit door het weg te nemen van de rest, concludeert Peretti. (Idem).

In deze context vraag ik mij af hoezeer onze samenleving dan nog verschilt van een feodale of moeten we de onze al een neofeodale samenleving noemen? Of is het enige verschil met de middeleeuwen dat de mensen toen geen vragen stelden bij de grote mate van ongelijkheid, omdat ze geloofden in het goddelijk recht van koningen?

Ongelijkheid en de architect

Welke rol spelen architecten in de polarisering van de maatschappij? Naast het bredere herzien van het architectenberoep, bijvoorbeeld dat de architect niet meer noodzakelijk gaat optreden als bouwer maar als tussenpersoon

in maatschappelijke processen, kan de architect ook in de huidige invulling van zijn beroep alternatieven bieden voor de ruimtelijke verschijningsvorm van de ongelijkheid. Dit bewijst het Nederlandse architectuurbureau MVRDV met het Waterwijk huisvestingsproject gelegen in Ypenburg, Den Haag. Zij hebben Waterwijk, een nieuwe wijk die uit een aaneengeschakelde groep eilandjes bestaat, mogen ontwerpen. Elk eiland bestaat uit een verschillende

Afb. 40, MVRDV, Ypenburg, Den Haag (1998-2005)

suburbane typologie: gesloten bouwblokken, patiowoningen, rijhuizen en luxueuze villa's. Het bureau tradt op als masterplanner van Waterwijk en architect van verschillende typologiën: Watervilla's, Haag Eiland en Patio Eiland. De wijk omvat verschillende suburbane typologieën om sociale diversificatie aan te moedigen. (MVRDV, 2015).

Architecten zouden de mogelijkheid moeten krijgen om een wereld te creëren waar we allemaal in willen leven en baat bij hebben, niet een wereld waar enkel een selecte groep mensen baat bij heeft. Maar veel architecten zijn nog steeds vastgeroest in een positivistische filosofie, waarbij een project vooral sterke commerciële en technische kwaliteiten moet hebben en de enige bekommernis is, of het project voldoet aan alle praktische vragen, maar waar elke vorm van dieper kritisch denken als tijdverlies en onzin wordt beschouwd. Het is vaak door zulke architecten dat architectuur gereduceerd wordt tot een vaandeldrager van de heersende sociale, economische en politieke macht. Vooral bij de architect is er nog steeds het sterke geloof in technologie als de oplossing voor al onze maatschappelijke problemen. Als we echter een duik nemen in de geschiedenis blijkt dat technologie nog nooit de oplossing is geweest voor de grote problemen waar een samenleving mee kampte. De architect zou meer dan ooit moeten inzien dat fundamenteel en kritisch denken essentieel is voor het bouwen aan de wereld van morgen. Hoopgevend is dat er een onderstroom van architecten is die het sociale bewustzijn van architectuur aan het herontdekken zijn. Zij zijn niet overgefocused op esthetische experimentatie,

maar denken ook na over hoe ze als architect van dienst kunnen zijn voor het aanpakken van reële maatschappelijke problemen en de sociale waarde van het beroep.

Zo geeft de Amerikaanse architect, professor aan de universiteit van Texas in Austin en schrijver, Larry Speck een interessante visie op architectuur: 'For me, urban design and building design are pursuits which involve a mining of everyday life in a particular culture for perceptions and messages about its values, ambitions, and future. Architecture and city-building must address particulars of place and culture. They must be firmly rooted in the tangible realities of their situation, the history, climate, geography, economy, technology, human behavior, and cultural life of their place. When distracted by an inordinate preoccupation with artistry or style, architecture becomes flaccid, generic, and far less powerful as a cultural force.' (Speck, 2006). Maar ook de wijze waarop OMA, Office of Metropolitan Architecture, zijn projecten benaderd is in die optiek interessant. Al hun projecten behandelen een sociale, politieke, economische of andere maatschappelijke situatie, waardoor de door hun geproduceerde architectuur in directe dialoog staat met de dingen die leven in een samenleving. In zulke visies op architectuur kan volgens mij een architect ook een belangrijke rol spelen in het aanpakken van ongelijkheid.

Daarom geloof ik dat het van groot belang is om verder na te denken over een nieuwe 21ste eeuwse invulling van het architectenberoep. De woorden van bekende Oostenrijkse architect Hans Hollein in 1968 waren in dit

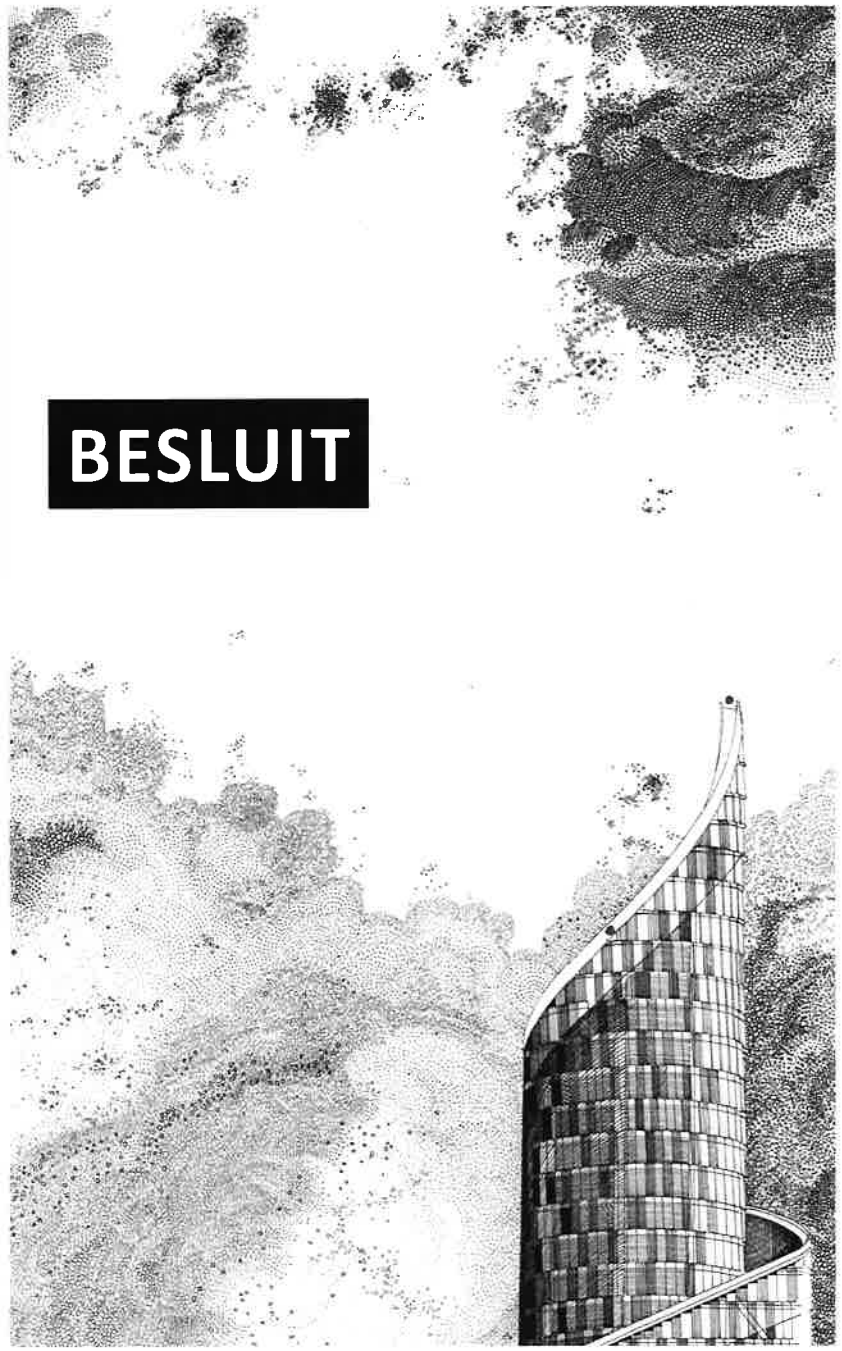
licht visionair: 'Architects have to stop thinking in terms of buildings only. Built and physical architecture, freed from the technological limitations of the past, will more intensely work with spatial qualities as well as the psychological ones. The process of erection will get a new meaning, spaces will have more consciously have haptic, optic and acoustic properties. A true architecture of our time will have to redefine itself and to expand its means. Many areas outside traditional building will enter the realm of architecture, as architecture and "architects" will have to enter new fields. All are architects. Everything is architecture.' (Hollein, 1968). De herziening van het beroep die Hollein toen beschreef is nu meer dan ooit noodzakelijk. De architect moet vragen hoe hij van dienst kan zijn in de 21ste eeuw. Uit veel zaken uit mijn onderzoek blijkt dat de invulling van zijn beroep in de 21ste drastisch zal moeten veranderen, zijn capaciteiten kunnen immers zeer waardevol zijn en zijn noodzakelijk voor het adresseren van de 21ste eeuwse grote uitdagingen.

De grote vraag is of architecten blijven toezien hoe architectuur een middel van kapitaal is geworden, er naïef in blijven meegaan (zoals de meerderheid lijkt te doen) of dat architecten hun beroep herdefiniëren en gaan zoeken hoe zij wel van dienst kunnen zijn in het aanpakken van de uitdagingen van de 21ste eeuw, waaronder ongelijkheid naast de klimaatverandering de grootste vormt. Architecten hebben de macht niet om in te grijpen in problemen die opduiken in hun vakgebied, lijkt in het voorafgaande steeds weer de conclusie te zijn. Stedelijke ingrepen overal ter wereld geven

aanleiding tot frustratie van mensen. Zo was er bijvoorbeeld de golf van opstanden in 2013 op het Taksimplein in Istanboel, die begonnen was als protest tegen de bebouwing van het Gezi Park. Hoewel deze problemen vaak rechtstreeks gelinkt zijn aan de praktijk van de architect, worden ze gezien als vraagstukken die architectuur in eerste instantie niet direct aanbelangt en meestal zijn de achterliggende oorzaken ook politiek of economisch getint. Het is dus de politiek of de economie die de plak zwaait in het domein waar de architect in opereert, waardoor hij machteloos is in het domein dat hem toebehoort en waarin hij expertise heeft.

Hoog tijd dus voor architecten om de inspraak die hen toebehoort op te eisen. De vraag is natuurlijk hoe hij oplossingen kan bieden voor de achterliggende processen die een rechtstreekse impact hebben op de uitoefening van zijn beroep? Hij moet dus ook voldoende inzicht hebben in deze processen en zich niet verschuilen achter zijn tekentafel, hij moet zich in deze vraagstukken durven te engageren en er zijn stempel op durven drukken. Het architectuurbureau OMA bewees met de oprichting van zijn onderzoeksbureau AMO dat dit mogelijk is en probeert met dit onderzoeksbureau een antwoord te bieden aan de groeiende invloed van domeinen buiten het directe veld van architectuur die een toenemende invloed hebben op architectuur zelf, zoals onder andere politiek, milieukunde en economie. Ik geloof dat zulke aanpak van fundamenteel belang is, want dit is een mogelijke manier waarop de architect een grotere rol kan spelen in het aanpakken van de 21ste eeuwse uitdagingen.

BESLUIT

Als architect kan men niet vertrekken vanuit visies die steunen op de autonomie van architectuur. Vandaar dat er de noodzaak is om andere disciplines bij architectuur te betrekken. In mijn scriptie heb ik onderzocht hoe we als architecten de mondiale toename van ongelijkheid, en haar ideologie en economisch systeem, kritisch kunnen belichten vanuit een democratische visie op het metabolisme en de architectuur van de stad. Mijn onderzoek op zichzelf toont verschillende manieren aan waarop dit kan, wat deze manieren verbindt is dat als de architect door een andere bril naar de zaken kijkt, hij verbanden kan zien en oorzaken van problemen kan achterhalen waarvan hij zich daarvoor niet bewust was. Hetgeen van essentieel belang is als hij met oplossingen voor deze problemen wil komen. Verder toon ik aan dat deze kritische belichting kan door het opbouwen van een internationaal netwerk, waar ik als toekomstige architect de eerste steen al van heb gelegd. Een klassieke architectuuropleiding lijkt niet langer te volstaan om architecten te gidsen door de alsmaar complexer wordende politieke en economische contexten. Architecten staan vaak tussen het beleid, dat gestuurd wordt door de politiek, en tegenwoordig vooral de financiële en economische wereld, en de burgers in. Ondanks dat de bouwsector een, zoals uit mijn onderzoek blijkt, niet te miskennen rol speelde of speelt in het ongelijkheidsprobleem, de financiële crisis en de klimaatverandering, lijkt de spilfiguur in deze sector, de architect, hierin volledig machteloos. Architecten gaan te gemakkelijk mee in de processen die sociale ongelijkheid

ruimtelijk vertalen. De stedelijke politiek, die wel degelijk tot hun domein behoort, geven ze al te gemakkelijk over in de handen van bouwpromotoren, investeerders en dergelijke. Als tussenpersoon doorzien ze deze zaken vaak wel, maar doen ze er meestal weinig aan. Toch zouden wij als architecten door ons out of the box en creatief denken tot oplossingen kunnen komen die anderen niet zien. Daarin kunnen wij het verschil maken. Wij kunnen die ideeën verbeelden en inschatten of ze praktisch haalbaar zijn. Zo kan ik, als jonge toekomstige architect, ook uit mijn onderzoek concluderen dat er een nieuwe relatie tussen bestuur en de gebouwde wereld nodig is, en dus ook een herdefiniëring van het architectenberoep, om ongelijkheid, maar ook de andere uitdagingen van de 21ste eeuw aan te pakken. Positief is dat er al architecten zijn die het bredere plaatje zien. Zij werken rond deze thema's en trachten het beroep te herdefiniëren. Enkele voorbeelden van zulke bureaus zijn: OMA, ZUS, Est-ce Ainsi, RE-ST, RAU, Dogma en Rotor. Zelf tracht ik dit ook te doen met mijn afstudeerproject. De locatie van dit project is Kigamboni, een district in de snelgroeiende Tanzaniaanse stad Dar es Salaam. De plannen voor het district zijn om wat er nu is volledig weg te vegen en zo plaats te maken voor een nieuwbouw *business district*, dat sterk geïnspireerd is op die van Dubai en vergelijkbare steden. Ik wil met dit project een alternatief bieden voor deze plannen door, in plaats van de huidige bewoners weg te drijven, hun cultuur en talenten in te zetten als tools voor transitie.

Achterhuis, H. (2010). *De Utopie van de Vrije Markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Atkinson, A. (2015). *Inequality. What can be done?*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Beerling, R. (1977). *Het cultuurprotest van Jean-Jacques Rousseau*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

Broers, L. (2012). *Paul Verhaeghe: "We moeten naar een ander model!"*. via <http://www.mo.be/opinie/paul-verhaeghe-we-moeten-naar-een-ander-model> [geraadpleegd op 14 december 2014].

Bulté, A., en Lippens, J. (29.01.2013). Nog één keer naar assisen: gerechtspsychiater Roger Deberdt. *Humo*, p. 16-21.

Castoriadis, C. (1987). *The Imaginary Institution of Society*. Cambridge, Mass.: Polity.

Cubero, A. B. (producer), en Cubero, A. B. (Regisseur). (2013). *The Competition*. Madrid: Office for Strategic Spaces (OSS).

De Bleeckere, S. (2015). *Levensbeschouwing democratisch belicht*. Kalmthout: Pelckmans.

De Dijn, H. (04.09.2010). *De oude cultuur van Danneels*, via

<http://www.standaard.be/cnt/6q2ulg04> [geraadpleegd op 4 oktober 2015].

De Graaf, R. (2015). *'Architecture is now a tool of capital, complicit in a purpose antithetical to its social mission'*, via <http://www.architectural-review.com/rethink/viewpoints/architecture-is-now-a-tool-of-capital-complicit-in-a-purpose-antithetical-to-its-social-mission/8681564.fullarticle> [geraadpleegd op 18 december 2015].

Ehrenreich, B. (2010). *Smile Or Die: How Positive Thinking Fooled America And The World*. London: Granta Books.

Federal News Service. (2013). *Full transcript: President Obama's December 4 remarks on the economy*, via https://www.washingtonpost.com/politics/running-transcript-president-obamas-december-4-remarks-on-the-economy/2013/12/04/7cec31ba-5cff-11e3-be07-006c776266ed_story.html?tid=a_inl [geraadpleegd op 22 december 2015].

Ferguson, C., Beck, C., Bolt, A. (producers), en Ferguson, C. (regisseur). (2010). *Inside Job*. Verenigde Staten: Sony Pictures Classics.

Giroux, H. A. (2005). *The terror of neoliberalism: Rethinking the significance of cultural politics*. *College Literature*, 32(1), 1-E. via <http://search.proquest.com/docview/229577326?accountid=27889> [geraadpleegd op 10

november 2015].

Glancey, J. (2014). *Architect Rem Koolhaas: Our cities are the brainchildren of Reagan and Thatcher*, via <http://www.telegraph.co.uk/culture/art/architecture/10862921/Architect-Rem-Koolhaas-Our-cities-are-the-brainchildren-of-Reagan-and-Thatcher.html> [geraadpleegd op 14 november 2014].

Grommen, S. (2015). *Dit is de twintiger die Thomas Piketty het vuur aan de schenen legt*, via <http://www.demorgen.be/economie/dit-is-de-twintiger-die-thomas-piketty-het-vuur-aan-de-schenen-legt-b2dff961/> [geraadpleegd op 8 mei 2015].

Harvey, D. (2015). *Video: David Harvey at Dangerous Times Festival 2015 London*, via <http://davidharvey.org/2015/07/video-david-harvey-at-dangerous-times-festival-2015-london/> [geraadpleegd op 14 augustus 2015].

Hayek, F. (1949). *The Road to Serfdom*. Londen: IEA.
Heynen, H., Loeckx, A., Cauter, L. D., & Herck, K. V. (2009). *'Dat is architectuur' Sleutelteksten uit de twintigste eeuw*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Hilberseimer, L. (2013). *Metropolisarchitecture*. New York: GSAPP Books.

Hollein, H. (2013). *Hans Hollein's Alles Ist Architektur (1968)*, via <http://socks-studio.com/2013/08/13/hans-holleins-alles-ist-architektur-1968/> [geraadpleegd op 20 november 2015].

Inman, P. (2013). *Mild panic in the City as rate rise nears*, via <http://www.theguardian.com/business/economics-blog/2013/oct/24/mild-panic-city-interest-rate-rise-nears> [geraadpleegd op 29 december 2015].

Jans, E. (2015). *Het neoliberalisme: een spookverhaal?*, via <http://www.dewereldmorgen.be/artikel/2015/03/27/het-neoliberalisme-een-spookverhaal> [geraadpleegd op 15 augustus 2015].

Jennings, W. (2015). *A Folly For London*, via <http://www.jennings-photography.net/afollyforlondon/winners/> [geraadpleegd op 15 oktober 2015].

Kaika, M. (2010). *Architecture and crisis: re-inventing the icon, re-imag(in)ing London and re-branding the City*. *Transactions of the Institute of British Geographers*, Volume 35 (Issue 4), 453-474.

Klein, N. (2014). *No time. verander nu, voor het klimaat alles verandert*. Breda: Uitgeverij De Geus.

Koolhaas, R. (2014). *Modernism in the Rearview Mirror*, via <http://www.architecturalrecord.com/articles/11201-modernism-in-the-rearview-mirror> [geraadpleegd op 4 mei 2015].

Koolhaas, R. (2014). *My thoughts on the smart city* - by Rem Koolhaas, via http://ec.europa.eu/archives/commission_2010-2014/kroes/en/content/my-thoughts-smart-city-rem-koolhaas.html [geraadpleegd op 21 december 2010].

Laborey, C., Evreux, M. (producers), en Laborey, C. (regisseur). (2013). *Mainmise sur les villes*. Frankrijk: Chamaerops Productions, Arte.

Lazzarato, M. (2012). *The Making of the Indebted Man*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.

Louisiana Channel. (2014). *Bjarke Ingels: Advice to the Young*, via <http://channel.louisiana.dk/video/bjarke-ingels-advice-young> [geraadpleegd op 16 januari 2015].

Luyendijk, J. (2015). *Dit kan niet waar zijn* (E-boek). Amsterdam: Atlas Contact, Uitgeverij.

Luyendijk, J. (2015). *Joris Luyendijk: Dit kan niet waar zijn*, via <http://sg.tudelft.nl/event/joris-luyendijk-dit-kan-niet-waar-zijn/> [geraadpleegd op 4 november 2015].

Moody's. (2015). *Management Team*, via <http://ir.moody's.com/bio.aspx?IID=108462&PID=273462> [geraadpleegd op 19 december 2015].

MVRDV. (2015). *Ypenburg*, via <http://www.mvrdv.nl/projects/ypenburg> [geraadpleegd op 4 januari 2015].

Nahon, B. en Ziv, I. (producers), en Ziv, I. (regisseur). (2014). *Capitalisme*. France: Zadig Productions.

Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Translated by Arthur Goldhammer. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press.

Piketty, T. (2015). *Ongelijkheid: we kunnen er véél aan doen*, via http://www.standaard.be/cnt/dmf20151126_01991513 [geraadpleegd op 4 december 2015].

Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). *The Super-Rich and Us. Episode 1*. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). *The Super-Rich and Us. Episode 2*. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Regering Michel I. (2014). *Regeerakkoord - Accord de Gouvernement*, via http://www.premier.be/sites/default/files/articles/accord_de_gouvernement_-_regeerakkoord.pdf [geraadpleegd op 10 december 2015].

Rossi, A. (producer), en Rossi, A. (regisseur). (2014). *Ivory*

Tower. Verenigde Staten: Participant Media.

Rousseau, J.-J. (1762). *Émile, ou De l'éducation. Livre IV - 15/20 ans : La puberté.*

RUIMTEVOLK. (2015). *Nieuwbouw 'ghost towns'*, via <https://ruimtevolk.nl/gezien/nieuwbouw-ghost-towns/> [geraadpleegd op 5 juli 2015].

Sanders, B. (2015). If the environment were a bank it would have been saved by now. via <https://twitter.com/sensanders/status/608348556915802114> [geraadpleegd op 24 oktober 2015].

Smith, N. (2014). *Neoliberalism*, via <http://www.britannica.com/topic/neoliberalism> [geraadpleegd op 12 augustus 2015].

Speck, L. (2006). *Architecture, Globalization, and Local Cultural Identity*, via <http://larryspeck.com/2006/01/04/architecture-globalization-and-local-cultural-identity/> [geraadpleegd op 18 december 2015].

Stiglitz, J. (2015). *The secret corporate takeover of trade agreements*, via <http://www.theguardian.com/business/2015/may/13/the-secret-corporate-takeover-of-trade-agreements#img-1> [geraadpleegd op 9 juli 2015].

Sudjic, D. (2006). *The Edifice Complex: How the Rich and Powerful*

Shape the World. Londen: Penguin Press.

Tafuri, M. (1976 (1973)). *Architecture and utopia: design and capitalist development*. Cambridge MA: MIT Press.

The Central Intelligence Agency (2010). *The CIA World Factbook 2010*. New York: Skyhorse Publishing.

The Financial Times. (01.10.2013). Interview Ben Lawskey. *The Financial Times*.

The School of Life (2015). *CHAPTER 1: CAPITALISM: CONSUMPTION: On the Dawn of Capitalism*, via <http://www.thebookoflife.org/welcome-to-the-dawn-of-capitalism/> [geraadpleegd op 25 oktober 2015].

The School of Life (2015). *How to Make an Attractive City*, via <https://www.youtube.com/watch?v=Hy4QjmKzF1c> [geraadpleegd op 18 september 2015].

Varoufakis, Y. (2015). *Yanis Varoufakis: Capitalism will eat democracy – unless we speak up*, via https://www.ted.com/talks/yanis_varoufakis_capitalism_will_eat_democracy_unless_we_speak_up/transcript?language=en [geraadpleegd op 25 januari 2015].

Verhaeghe, P. (2012). *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Verhaeghe, P. (2014). *Neoliberalism has brought out the worst in us*, via <http://www.theguardian.com/commentisfree/2014/sep/29/neoliberalism-economic-system-ethics-personality-psychopathicsthic> [geraadpleegd op 28 november 2015].

VPRO (2010). *Boeken: Hans Achterhuis: De utopie van de Vrije Markt*, via <https://www.youtube.com/watch?v=Gls6AkQ7guE> [geraadpleegd op 10 oktober 2015].

VPRO (2015). *Tegenlicht: Einde van bezit*, via <http://tegenlicht.vpro.nl/afleveringen/2015-2016/einde-van-bezit.html> [geraadpleegd op 14 oktober 2015].

VRT (2015). *Zevende Dag* 13 sept 2015.

WikiLeaks (2015). *Trade in Services Agreement - Press release*, via <https://wikileaks.org/tisa/press.html> [geraadpleegd op 20 juli 2015].

Zuidhof, P.-W. (2012). *Ayn Rand: Fountainhead of neoliberalism?*, via <http://krisis.eu/content/2012-1/krisis-2012-1-10-zuidhof.pdf> [geraadpleegd op 7 september 2015].

Žižek, S. (1989). *The sublime object of ideology*. Londen: Verso.

Afb. 1, Thornton M. L., via <http://marklascellesthornton.tumblr.com/#> [geraadpleegd op 16 augustus 2015].

Afb. 2, Thornton M. L., via <http://marklascellesthornton.tumblr.com/#> [geraadpleegd op 16 augustus 2015].

Afb. 3, Terrapol, via <https://www.behance.net/gallery/5550147/Neo-Feudalism> [geraadpleegd op 25 september 2014].

Afb. 4, Metropolis Magazine, via <http://www.archdaily.com/447141/the-fountainhead-everything-that-s-wrong-with-architecture/527cf92be8e44e95f6000005-the-fountainhead-everything-that-s-wrong-with-architecture-image> [geraadpleegd op 15 augustus 2014].

Afb. 5, Est-ce Ainsi, via <http://guillaumedesanges.com/spip.php?article128> [geraadpleegd op 15 december 2015].

Afb. 6, Est-ce Ainsi, via <http://estceainsi.net/en/0250.html> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 7, Est-ce Ainsi, via <https://vimeo.com/143853189> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 8, Est-ce Ainsi, via <https://vimeo.com/143101571> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 9, Est-ce Ainsi, via <http://estceainsi.net/en/0250.html> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 10, Est-ce Ainsi, via <http://estceainsi.net/en/0250.html> [geraadpleegd op 18 januari 2015].

Afb. 11, Willekens, G. en Thuwis, G. en Huisman, R. (28.11.2015). Studenten UHasselt in debat met Klimaatzaak. Het Belang van Limburg HBvLPLUS Klimaatspecial, p. 2.

Afb. 12, Getty, via <http://metro.co.uk/2015/11/07/breaking-armed-gunman-sighted-in-canary-wharf-confirm-police-5486785/> [geraadpleegd op 7 oktober 2015]

Afb. 13, via <https://secure.38degrees.org.uk/page/s/hm-treasury-give-the-banking-fine-to-the-nhs#petition> [geraadpleegd op 9 oktober 2015].

Afb. 14, Davidson, H., via <http://www.theguardian.com/business/2015/nov/17/city-of-london-to-get-new-skyscraper-as-the-pinnacle-gets-planning-permission> [geraadpleegd op 10 oktober 2014].

Afb. 15, via <http://www.hellou.co.uk/2015/11/the-best-photos-of-london-covered-in-a-thick-blanket-of-fog-66919/> [geraadpleegd op 15 december 2014].

Afb. 16, via <http://www.konbini.com/en/lifestyle/london->

war-on-homeless/ [geraadpleegd op 17 januari 2015].

Afb. 17, via <http://asia.etbtravelnews.com/150892/value-retail-provides-unionpay-cardholders-with-exclusive-benefits-at-the-chic-outlet-shopping-villages-in-europe/> [geraadpleegd op 24 januari 2016].

Afb. 18, Satter, B., via <http://www.goodreads.com/book/show/5945505-family-properties> [geraadpleegd op 24 januari 2015].

Afb. 19, Daetwyler, R., via <https://aehistory.wordpress.com/2001/01/01/2001-30-st-mary-axe-swiss-re-building-london-england/daetwyler-rubber/> [geraadpleegd op 12 november 2015].

Afb. 20, Weir, B., via <http://www.dearchitect.nl/nieuws/2015/09/24/satirische-ideeenprijsvraag.html> [geraadpleegd op 17 december 2015].

Afb. 21, Weir, B., via <http://www.dearchitect.nl/nieuws/2015/09/24/satirische-ideeenprijsvraag.html> [geraadpleegd op 17 december 2015].

Afb. 22, Archizoom, via <https://jessevanwinden.wordpress.com/2011/05/24/mutant-architecture-the-complexity-of-utopia-makeability-and-continuity/> [geraadpleegd op 30 december 2014].

Afb. 23, Eigen beeldarchief.

Afb. 24, Wilco fotografie, via <https://wilcozpics.wordpress.com/2015/06/30/hotel-new-york-rotterdam/> [geraadpleegd op 20 december 2014].

Afb. 25, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 26, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 27, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 28, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Afb. 29, Sillen, D. (2014). Eigen beeldarchief.

Adb. 30, Reuters, via <http://www.ibtimes.com/asian-development-bank-revises-down-growth-forecast-developing-asian-markets-1414262> [geraadpleegd op 6 mei 2015].

Afb. 31, Knack (2014). Knack enquête: Ongelijkheid in België, *Knack*, nr. 50, pp. 1.

Afb. 32, Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). The Super-Rich and Us. Episode 2. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Afb. 33, Atkinson, A. (2015). *Inequality. What can be done?*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

Afb. 34, via <http://ciudadvertical-chicago.blogspot.be/> [geraadpleegd op 3 januari 2015].

Afb. 35, Grossstadt Architektur, via <http://www.artic.edu/aic/resources/resource/2084> [geraadpleegd op 4 januari 2015].

Afb. 36, via <https://nl.wikipedia.org/wiki/Pruitt%E2%80%93Igoe> [geraadpleegd op 10 februari 2015].

Afb. 37, Reuters/Stringer, via <http://www.reuters.com/article/us-china-economy-income-gap-idUSBRE90H06L20130118> [geraadpleegd op 1 maart 2015].

Afb. 38, Creative Commons, via <http://www.atlasobscura.com/places/nova-cidade-de-kilamba> [geraadpleegd op 1 mei 2015].

Afb. 39, Radford, M. (producer), en Peretti, J. (auteur) en Caulfield, D. (regisseur). (2015). *The Super-Rich and Us. Episode 1*. Groot Brittanië: British Broadcasting Corporation (BBC).

Afb. 40, MVRDV, via <http://www.mvrdv.nl/projects/ypenburg> [geraadpleegd op 15 juni 2015].

Afb. 41, Thornton M. L., via <http://marklascellesthornton.tumblr.com/#> [geraadpleegd op 16 augustus 2015].